

Potřeba nové konceptualizace rodinné politiky s ohledem na stárnutí společnosti

Lucie Vidovičová¹

Rodinná politika se tradičně zabývá především mladými páry s dětmi. Z tohoto titulu pak definice rodiny zahrnuje pouze tuto úzkou nukleární jednotku. V příspěvku argumentujeme, že takový přístup ztrácí ze zřetele jak zvyšující se variabilitu rodinných forem, tak především vícegenerační a seniorskou rodinu. Ty jsou s prodlužující se nadějí na dožití a měnícím se časováním plodnosti stále častějším jevem. K uchopení této nové rodinné politiky je vhodné změnit celkové „paradigma“ pojetí rodiny, a to jako autonomního systému s tendencí k synergii, jako mezigeneračního kontraktu a recipročního vztahu lásky, úcty a péče předků o potomky a potomků o předky. Pro „péči“ o takovou rodinu je pak zapotřebí ochrana rovnováhy mezi individuálními a sociálními (společenskými) potřebami rodinného systému a jeho jednotek, realizovaná, implementovaná a evaluovaná holisticky. Jako nedílnou součást tvorby, implementace a evaluace rodinné politiky (resp. množiny relevantních politik) navrhneme systematický věkový mainstreaming. Ve druhé části příspěvku se věnujeme specificky novým, resp. znovuobjeveným rolím seniorů v rodinném systému. Zatímco vyšší naděje na dožití např. zvyšuje pravděpodobnost zážitku vztahů s prarodiči, odložená plodnost tyto šance naopak snižuje. (Ne)možnost vzájemné podpory mezi generacemi pak ovlivňuje i další aspekty rodinného a pracovního života, které jsou řešeny odděleně v jiných sférách veřejných politik - důchodových, zaměstnanosti, vzdělávání aj. Z této neprovázanosti pak mohou vznikat nezamýšlené důsledky, jako například přetíženost rolí aktivně stárnoucích a pečujících prarodičů. A konečně, nelze opomenout, že i samotní senioři tvoří rodiny se svojí vlastní svébytnou dynamikou, která ovšem dosud není, jak se zdá, předmětem žádného veřejného zájmu. Věkově inkluzivní rodinná politika by tento stav mohla pomoci napravit.

Rodinná politika je jedním ze systémů veřejné politiky, který se vyznačuje vysokou komplexitou. Jedním z hlavních důvodů této komplexnosti je nutnost brát v potaz řadu činitelů, které jsou ze své podstaty dynamické, sociálně konstruované a v řadě ohledů subjektivní. Tato „fluidnost“ a dynamičnost se týká nejen moderního demografického vývoje, který je východiskem zájmu v tomto příspěvku, ale i samotného konceptu rodiny. V předkládaném textu navrhneme hlavní teze nového pohledu na rodinnou politiku, který bude zohledňovat rozrůstající se variabilitu „intervenujících proměnných“, a to se zvláštním důrazem na stárnutí české populace a jeho sociálně-demografické příčiny a důsledky. V jistém smyslu ideově navazujeme na Mlčochovu [2010] analýzu situace v oblasti rodinné politiky a na problém „diskriminace rodiny“. Zde prezentovaný návrh „inovativní“ rodinné politiky se od té konvenčně praktikované liší v několika východiscích a předpokladech, které v textu postupně diskutujeme:

- Základní předmět této politiky - rodina - je definován, vnímán a ošetřován jako autonomní systém s tendencí k synergii. Inovativní pojetí rodinné politiky vnímá a respektuje rodinu i za hranicemi jejího nukleárního jádra. Chápe ji, a podporuje ji, jako mezigenerační kontrakt, jako reciproční vztah lásky, úcty a péče předků o potomky a potomků o předky.
- Plánovaná, přijatá a realizovaná opatření inovativní rodinné politiky jsou zaměřena na udržení rovnováhy mezi individuálními a sociálními (společenskými) potřebami rodinného systému a pomáhají ho chránit před nezamýšlenými důsledky individualizace na straně jedné, a před rostoucí snahou o sociální exploataci na straně druhé.

- Sama rodinná politika je tvořena, implementována a evaluována holisticky, jako komplexní systém.
- Nedílnou součástí tvorby, implementace a evaluace rodinné politiky (resp. její množiny) je systematický věkový mainstreaming.

Nyní si tedy tyto body blíže představme. Jak již bylo nastíněno výše, rodinná politika stojí před přinejmenším dvěma novými výzvami: první je stále fluidnější pojetí rodiny a rostoucí diverzifikace jejich forem a druhou je historicky bezprecedentní změna demografického chování, která spolu s rozvojem technologií a podpory zdraví ubírá z populační struktury počty dětí a zvyšuje podíl seniorů. Oba tyto fenomény přitom vedou ke změně, či konkrétněji ke zvyšování, významu role a hodnoty pozice seniorů v rodinách, ale i seniorských rodin (domácností) samotných.

Tradiční pojetí rodinné politiky se přitom zpravidla omezuje na problematiku rodičů a dětí v (před)školním věku, často v úzkém pojetí hledání rovnováhy mezi životem rodinným (rozuměj péčí) a životem pracovním (rozuměj zaměstnáním) [viz např. Potůček, 2005; Jirková, 2009 aj.], přičemž seniorům zůstávají vyhrazena jiná politická „ghetta“. Tento přístup je ovšem v přímém rozporu vůči narůstajícímu důrazu kladenému na nutnost přístupů zohledňujících životní dráhy jako celek [Havlíková, 2007]. Jistě, určitá segmentace v tvorbě politik je nutná. Jinak by nebylo možné adresovat specifické potřeby a podmínky různých sociálně, demograficky a ekonomicky definovaných skupin v populaci. Ale takové úzké a omezující vymezení, které nezohledňuje celý kontext rodiny, je přinejmenším zavádějící, ne-li přímo diskriminující. Rovnítko kladené mezi rodinnou politiku a „mladé“

vysílá signál, že senioři (prarodiče) nejsou součástí rodiny, že sami starší lidé nemají/netvoří rodinu a že rodinná politika je ze své podstaty od ostatních sociálně-ekonomických politik řešících další oblasti života mimo rodičovskou péči a rodičovskou zaměstnanost oddělená, v lepším případě k nim komplementární, nikoliv však s nimi těsně provázaná. Holistický, komplexní a vztahový pohled je zde tedy zcela klíčový.

Rodina jako systém

To se odráží v našem prvním navrhovaném východisku inovativní rodinné politiky zdůrazňující pojetí rodiny jako systému. Zastánci teorie rodinného systému jako např. Bowen [1992] nebo Gilbert [2006] upozorňují, že rodina je systém, do kterého jedinci vstupují v pevně dané časové posloupnosti. Ta jim přisuzuje nezaměnitelné role a pravidla, podle kterých mají hrát a která mají respektovat. Jedinci jsou v rodině vzájemně spojeni a provázání a žádný z nich nemůže být chápán izolovaně mimo tento systém, neboť v rámci jeho hranic je chování jednotlivých členů příčinou i důsledkem chování členů ostatních. Jeden z osmi nosných konceptů této teorie je tzv. „multigenerační proces přenosu“ (multigenerational transmission process). Tento koncept se snaží vystihnout, jak se rodinné vlivy a konstelace dlouhodobě otiskují do následných generací. Pomocí retrospektivní analýzy nahlížející na poruchy v rolích v minulých generacích osvětluje významné diference (například mezi sourozenci), jako jsou rozdíly v dlouhověkosti, manželské stabilitě, reprodukčním zdraví, vzdělanostní úrovni nebo kariérním úspěchu jednotlivých členů rodiny.² Ve svých analýzách vydvíhují zastánci této teorie roli předků pro

fungování rodiny, a tím vrací seniorům význam, který má moderní společnost tendenci ztrácet ze zřetele. Oslabováním funkce prarodičů, například v důsledku nových rodinných uspořádání, ale i v důsledku (nezamýšlených) efektů některých jiných politik, se například vytrácí možnost identifikace efektivních sfér vlivu a intervence do sociálně účelné reprodukce člověka nejen jako organismu, ale i jako bytosti kulturní [Matoušek, 1993]. Percepce rodiny jako autonomního, víceneračního systému s tendencí k synergii by měla být prvním základním kamenem politiky s přívlastkem „rodinná“.

Ochrana rovnováhy rodinných funkcí

Rodina je prostředím vrcholné intimity a zároveň základním stavebním kamenem státu, na produkci jehož hrubého domácího produktu se nezastupitelně podílí. Tyto dvě její funkce se vzájemně doplňují. Uvedme si příklad vzdělávání. Někteří psychologové upozorňují, že jedinec je vzdělavatelny pouze na úrovni svého emocionálního, nikoliv intelektuálního vývoje [Pekařová, 2006]. A i když je emocionální zdraví a adekvátní vývoj primárně doménou rodinné intimity, je i zájmem veřejným. Jeho produkt, tedy vzdělání v nejširším smyslu slova, je totiž základem fungujícího trhu práce, sociální inkluze, obecné kvality života atd. Vzdělávání je tak příkladem vzájemné synergie intimní a sociální, tj. veřejné, vyššímu celku prospěšné, funkce rodiny. Ochrana této synergie by měla tvořit jednu ze základních os agendy rodinné politiky, neboť existuje určitá tendence k destabilizaci této citlivé rovnováhy soukromého a veřejného zavedením kategorie „individuálního“. Na jedné straně se zdá, že preference rodiny jako intimní kolektivity se vytrácí ve prospěch nárůstu (preference) intimity jedince, ale přitom hlavním, konečným beneficentem je kolektivita společenská, a to ještě jen ve svých vybraných funkcích - tedy zejména reprodukce kapitálu a zvyšování produktivity jako hlavních hodnot sociálního blahobytu. Výsledný nesoulad lze ilustrovat řadou paradoxů a diskrepancí mezi artikulovaným veřejným míněním a praxí v české společnosti.

Například výzkum realizovaný v české populaci ve věku 20 až 40 let zaznamenal, že pouhých 28 % respondentů vyslovilo podporu výroku: „Být v domácnosti naplňuje stejně jako placené zaměstnání“ [Rabušic, 2007: 268].³ V jiném empirickém šetření byli respondenti ve věku 55–65 let dotázáni na svoji ideální představu o životě v důchodu a velmi podobný podíl respondentů (30 %) zde označil možností „Důchod jako čas věnovaný plně rodině nebo druhým lidem“ za svůj ideál. Oproti tomu 38 % si ideální důchod představuje (plánuje) jako čas věnovaný především sobě, svým zálibám a rozvoji vlastní osoby. Pro úplnost dodáme, že 21 % za ideální prožitek důchodu

považuje zaměstnání a řadu dalších aktivit a zbývajících 11 % jako čas pohody strávený u televize a čtením novin [Vidovičová, 2013]. Z těchto výroků v obou dotazovaných populacích můžeme usuzovat, že většina české populace preferuje individuální nebo širší sociální aktivity na úkor těch rodinných, ve kterých ovšem tráví efektivní část svého dne i života.

Jiný příklad paradoxního nesouladu znamená váme v oblasti reprodukce. Politická, respektive veřejná díkce se nezřídka uchyluje k alarmujícím „výkřikům“ o vymírání českého národa nebo o „neufinancovatelné“ velkých počtech starobních důchodců [Vidovičová, 2006]. Nelze se proto divit, že snižování počtu narozených dětí je považováno 85 % populace ČR za negativní jev [Vidovičová, 2008: 35], ale přesto se tento silný postoj nepřetavuje do osobních preferencí a strategií rodičů, kteří by se rozhodli tento negativní jev reálně zvrátit. Většina dotázaných příslušníků střední generace (20–40 let) v již výše citovaném výzkumu považuje rozhodnutí „mít děti“ za záležitost každého člověka, do které nemá nikdo co mluvit (82 % souhlasných odpovědí), a jen necelých 13 % se přiklání k názoru, že „mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“ [Rabušic, 2007: 268].⁴

Individualizace a intimizace jako silné modernizační prvky provázející, resp. plynoucí z industrializace a urbanizace sice silně zredukovaly funkci rodiny jako jednotky spotřeby, vzdělávání a volnočasových aktivit, ale přesto jí nedokázaly nikdy zcela rozložit. V tomto směru argumentuje již koncem šedesátých let 20. století Rosenmayr [1968] ve své kritice dvou hlavních přístupů, které se pokoušely dokázat opak. První argumentační tábor, uvádí citovaný autor, hovoří o rozkladu rozšířeného či víceenerační rodiny, v jehož důsledku se rodina zredukovala na manželský pár s mladými dětmi. Senioři byli z rodiny vyloučeni, což mělo vést k jejich nejisté roli v moderních společnostech. Druhé Rosenmayrem kritizované paradigma odpovídalo pohledu profesionálního sociálního pracovníka, který vidí pouze seniory, kteří žádnou rodinu neměli, nebo jsou od ní z nějakého důvodu odcizeni. Podobně Connidis [2009] považuje opuštěnost seniorů jejich rodinami za jeden z typických mýtů o jejich (ne)rodinném životě. S povzdechem „bohužel“ musíme konstatovat, že teorie izolované nukleární rodiny a teorie izolovaného seniora se těší velké prominenci i při tvorbě různých politik i po více než 40 letech od Rosenmayrova článku, a to navzdory rostoucí empirické evidenci funkčních mezigeneračních vztahů a rodinné soudržnosti [srov. Jeřábek et al., 2013]. Na rozdíl od tradiční rodiny, argumentují Beck a Beck-Gernsheim [2002] v kapitole „Stroje nepečují o lidi“ (Apparatuses do not Care for People) své knihy „Individualization“, lze moderní buržoazní rodinu spíše než za komunitu práce považovat za komunitu citů. Aniž by přitom byla osvobozena od svých vlastních zdrojů konfliktů, je - oproti obecnému očekávání -

jako taková lépe vybavená a připravená pro vzájemnou, oboustrannou podporu napříč generacemi.⁵ Autoři citují německé výzkumy, jejichž výsledky se vzácně shodují s výsledky, kterých opakovaně dosahujeme i v českém prostředí: rodina je i v současnosti nejvíce preferovaným, očekávaným i skutečným zdrojem instrumentální pomoci a emocionální podpory v obou mezigeneračních směrech [Kuchařová, 2002; Rabušic, Vidovičová, 2003; Jeřábek et al., 2005; Nešporová, Svobodová, Vidovičová, 2008; Jeřábek et al., 2013]. V tom spočívá její intimní funkce, ale je to zároveň velká část její funkce společenské a ekonomické. Ringen [1997] na příkladu Velké Británie ukázal, že započtení tržních cen služeb a statků poskytovaných domácnostmi by zvýšilo hrubý domácí produkt o třicet až padesát procent. Přitom tento významný přínos prochází bez povšimnutí při kalkulaci nákladů a výnosů v rodinné politice. Velká část tohoto „upraveného“ HDP, produkovaného přímo seniorskými členy domácností, zůstává navíc zcela ostentativně nerozpoznána pokaždé, když se hovoří o seniorech/důchodcích jako (budoucí) ekonomické zátěži společnosti. Společnost si tak mlčky tyto tiché výnosy přivlastňuje a těží z nich, aniž by je rodině vracela ve formě určitého sociálního/společenského kreditu, který by zvýšil atraktivitu a symbolickou hodnotu rodiny nejen ve společnosti, ale i v očích samotných jejích členů. Můžeme se domnívat, že se jedná o jeden z nezamýšlených důsledků posilování významu jedince jako atomizované jednotky, odcizené od svého kořenového, rodinného systému. Posilování individualizace, stejně jako odcizení „rodinného“ ve prospěch „společenského“, balancuje na hraně přesvědčení, že co rodina činní, resp. produkuje, je statek čistě společenský, či v úplném extrému, že rodina je jen hnízdo pro líhnutí pracovní síly. Mimo jiné takový přístup pak vede, či přinejmenším přispívá, k ostrakizaci těch členů rodiny, kteří stojí mimo trh práce, například v důsledku aplikace politiky důchodové. Proto se domníváme, že rodinná politika musí hledat cesty k rovnováze mezi oběma funkcemi rodiny - intimní i společenskou - a aktivně obě tyto funkce bránit. Zároveň bude nutné opustit v praxi používané zjednodušující schéma hledání rovnováhy mezi péčí a zaměstnáním, které je užíváno, spíše než jako výběr z palety rovnocenných preferenčních voleb, podle modelu „všechno pro všechny“, tedy jako by všichni lidé/ženy chtěli/y vždy stejnou měrou a vždy naráz pracovat i pečovat.

Systémovost rodinné politiky a její pozice v systému veřejné politiky

Vyvážit tyto velice komplexní funkce rodiny v rámci rodinné politiky je možné pouze za předpokladu, že sama tato politika bude chápána jako komplexní systém, zahrnující všechny roviny a mody výkonu,

stejně jako všechny aktéry, jejich zájmy a preference. Systémovost rodinné politiky by měla být zřejmá již na vstupu při její definici a vymezení pole působnosti, stejně jako při jejím provádění a hodnocení jejích efektů. Navíc by rodinná politika mohla a měla sloužit jako příslovečný deštník, pod kterým se setkávají nároky politiky populační, politiky péče o dítě a politiky zdravotní, politiky vzdělávání, zaměstnanosti žen i mužů a politik (aktivního) stárnutí, pokud vyjmenujeme jen ty hlavní. I rodina se totiž reálně s dopady těchto různých politik vyrovnává na jediné platformě své každodennosti.

Glaser et al. [2010] se například podrobně věnovali specifickým efektům, jaké mají různé politiky na prarodiče a výkon jejich role v různých evropských společnostech a sociálních státech. Konstatovali, že rodinná politika a sociální prostředí ovlivňují míru, s jakou jsou prarodiče zapojeni do péče o vnoučata. Zejména se jedná o nastavení režimu zaměstnanosti žen, státem poskytovanou péči o děti, formy daní a různých typů dávek nebo peněžních transferů, rodičovské dovolené a ošetření rodičovských práv, politiky mateřství a otcovství či přímou podporu prarodičovské péče. Vedle těchto strukturálních vlivů intervenují do výkonu prarodičovské péče i normy a přesvědčení, které přispívají k formování potřeby péče a poptávky po ní [ibid.: 41]. Broad [2007], taktéž vycházející z britského kontextu, podobně definuje oblasti, ve kterých je nutné provést revizi právního systému tak, aby byl rozpoznán a ošetřen jejich dopad na prarodiče. Mezi hlavní body řadí zákoník práce (zejména s ohledem na péči o děti), zákon o sociálním zabezpečení a sociální podpoře (např. v oblasti podpory v nezaměstnanosti), zákony upravující péči o dítě (např. v potřebě získat dovolenou/pracovní volno pro poskytování péče o osobou blízkou) a konečně penzijní legislativu. Oba tyto výčty podporují náš argument o nutnosti provázat široké spektrum politik, které běžně s výkonem rodiny nespojujeme, a propojit je do vzájemně sladěného systému.

Jiný ilustrativní příklad nutnosti sladění různých, izolovaně prováděných typů politik lze nalézt v oblasti zaměstnanosti. Populační politika se ze své definice zaměřuje na podporu rozhodnutí rodin, aby měly tolik dětí a v takovém čase, jak si přejí. V zásadě se uplatňují dvě strategie. První je prostě laissez faire ve smyslu nabídky takových služeb, které budou moci využít různé typy osob pro uskutečnění své volby, bez ohledu na to, jakou konkrétní volbu daný pár (či dokonce jedinec) preferuje. Druhý přístup je aktivován, pokud se preference párů a rodin začínají odklánět od potřeby prosté reprodukce společnosti. V takovém případě se snaží tento typ politik přijít s pobídkami, které by diskrepance mezi (klesající) ideální velikostí rodiny a ideálem (stagnující či rostoucí) lidnatosti národního státu přemostily ve prospěch společnosti.

Vedle populačního ideálu má společnost i určitý ideál ekonomické stability, resp.

růstu, jehož se obvykle snaží dosáhnout politikami zaměstnanosti a zvyšováním sociální hodnoty placené práce. Do této skupiny pak spadají i politiky tzv. aktivního stárnutí, které vyvěrají ze stejných zdrojů, tedy veřejně deklarované potřeby navyšování zaměstnanosti a produktivity [Avramov, Mašková, 2003; Ney, 2004]. V kontrastu k díkci jmenovaných politik, ukázaly Hakim [2002] v oblasti zaměstnanosti žen a Vidovičová [2005] v oblasti zaměstnanosti seniorů, že práce ve smyslu intenzivní ekonomické aktivity je přirozenou preferencí pouze (menší) části populace. Preferenční teorie, kterou obě autorky v různých segmentech populace empiricky potvrzují, se snaží upozornit, že vedle jedinců zaměřených na práci lze identifikovat i části populace orientované spíše na „domov“ (v případě žen v produktivním věku) či na „důchod“ (v případě starších pracovníků). Vedle těchto dvou okrajových skupin ale dominuje početně, resp. co do podílu, největší skupina populace označovaná jako adaptivní, která své preference i reálné chování přizpůsobuje okolním podmínkám. A právě v těchto podmínkách hrají veřejné politiky významnou úlohu. Jejich výzvěň je nastavení nezanedbatelně působí, přinejmenším na příslušníky této adaptivní části populace, jako pomyslný jazýček na vahách, a bezprostředně tak určuje reálný, praktický dopad těchto politik. Máme zde tedy vedle sebe politiku populační, politiku zaměstnanosti, politiky aktivního stárnutí. Vedle nich je pak aplikována politika rodinná, která napomáhá (nejčastěji) ženě sladit potřebu péče o děti s pocíťovanou nutností, nebo přáním, být aktivní v placeném zaměstnání. (Ve svém klasickém pojetí to umožňuje zejména prostřednictvím systému institucionální péče, nověji také podporou různých alternativních forem, např. malých dětských skupin, firemních školek apod.) A všechna tato politická opatření a proudy se setkávají v jednom bodě konkrétních dilemat různých typů rodin.

Pravděpodobně nejzřetelněji, ale zdaleka ne výhradně, je to viditelné v tradicionalistických středozemních sociálních státech [Esping-Andersen, 1996]. V těchto zemích, kde sítě institucionální péče nejsou k dispozici nebo jsou s ohledem na podíly nezaopatřených dětí a/nebo křehkých seniorů poddimenzované, jsou jednou z hlavních skupin pečovatelských (mladší) starobní důchodci.⁶ Svoji roli zde hrají strukturální příčiny, jako je krátká mateřská/rodičovská dovolená, vysoká nezaměstnanost a rané odchody do důchodu. Tyto vnější podmínky jsou pak podpořeny sociálními hodnotami, vahou rodinné soudržnosti a sdílenými pocíťovanými povinnostmi v rámci rozšířené rodiny. Senioři v těchto podmínkách nepředstavují onu příslovečnou „rezervní armádu“ [Hagestad, 1985, 2006], ale často první legitimní volbu. Nicméně i v podmínkách české společnosti, jejíž strukturální i hodnotové nastavení se od uvedeného příkladu tradičnějších společností liší, se pouze necelých 20 % dotázaných českých seniorů starších 60 let vy-

jádřilo, že výpomoc s péčí a výchovou vnoučat neposkytuje [výběrové šetření Život ve stáří; Kuchařová, 2002; viz též Petrová Kafková, 2014]. Polovina dotázaných seniorů vedle péče o vnoučata navíc poskytuje i výpomoc s chodem domácnosti a výpomoc peněžní.

Při úvahách o komplexitě politických opatření je nutné se ptát, jak intenzitu a kvalitu této výpomoci ovlivní například provádění politiky aktivního stárnutí v její reduované definici, tj. prodlužování ekonomické aktivity do vyššího věku. I když, jak se domníváme, je podpora placeného zaměstnávání seniorů v zásadě správná věc, neznamená to také, že stále větší podíl z dětí, na jejichž péči se podílejí prarodiče, v budoucnosti uslyší: „ne drahoušku, babička tě dnes nemůže vzít do zoo, musí do práce“? Rodinná politika by měla být tou platformou, na které se požadavky na počet dětí a formy péče o ně setkávají s otázkami zaměstnanosti rodičů i prarodičů, stejně jako například dnes již nezbytnými otázkami jejich dalšího vzdělávání či péče o zdraví a pečovatelských povinností vůči dalším členům rodiny, než jsou jen vnoučata. Tento koktejl by navíc měl být namíchan s respektem k variabilitě preferencí, hodnot a životních stylů, které se zdají hrát ve zde zmiňovaných oblastech nezanedbatelnou úlohu. Jedním ze způsobů, jak je možné tuto komplexitu nahlédnout, je tzv. věkový mainstreaming.

Věkový mainstreaming ve službách rodinné politiky

V předchozích odstavcích jsme nastínili několik možných bodů tření mezi paralelně existujícími, nedostatečně koordinovanými politikami, které se na platformě rodiny setkávají, a k jejichž konsolidaci by měla inovativní rodinná politika přispívat. Pro tvorbu rodinné politiky je přitom k dispozici velice konkrétní a již relativně dobře rozpracovaný praktický nástroj - věkový mainstreaming. Ten definují Vidovičová a Gregorová [2007] jako strategii a proces systematického zvýznamňování otázek a problémů věku a stáří, přinášení těchto problémů „do centra pozornosti“ a jako nástroj sociální inkluze. Konečným cílem mainstreamingu je sociální integrace skupiny a inkluze jejich zájmů do všech aspektů sociálního, politického, ekonomického a kulturního života. „Při věkovém mainstreamingu musí být rozpoznána a přiznána jak rovnost mezi lidmi v různém věku, tak diverzita osob se stejným chronologickým věkem. Dále musí být zdůrazněna objektivní hodnota všech fází životního cyklu a jejich specifická zohledněna v politickém (tj. i policy) rozhodování“ [Vidovičová, Gregorová, 2007: 11]. V praktické rovině se jedná o testování a promyšlení různých politických opatření z úhlu pohledu různých věkových skupin, respektive z pohledu osob v různých fázích životního cyklu. Tento přístup, aplikovaný na definici, implementaci i evaluaci nových

i stávajících dílčích politik, zaručuje vyšší pravděpodobnost sladění různých nároků členů rodiny v rámci společnosti „přátelské všem generacím“ či „společnosti pro každý věk“, jak zní ideál definovaný Madridským i národním plánem přípravy na stárnutí.⁷ Takový, tj. věkově mainstreamovaný, způsob definice, implementace a průběžné evaluace výsledků politik by pak měl zcela přirozeně vést k pojmání rodiny jako širokého vztahového systému osob v různém chronologickém věku a v různém bodě životní dráhy, se všemi specifickými potřebami a přínosy jak jeho jednotlivých členů, tak systému jako celku.

Změny v rodinném systému a role seniorů v něm

Již jsme několikrát zmínili, že samotný systém rodiny prochází dynamickým vývojem, který ovlivňuje jeho demografický i „personální“ profil [srov. např. Szinovacz, 1998a]. Prvním z výrazných prvků je časová změna ve formování rodiny. Druhým zde diskutovaným příkladem je rozmach nových rodinných uspořádání a forem. Oba tyto fenomény otvírají nové okruhy, které rodinná politika musí brát v potaz. Zde není prostor pro jejich detailní popis, proto se zaměříme pouze na vybrané aspekty, které se zdají mít přímý dopad na starší členy rodiny a na jejich konkrétní roli prarodiče.

Novým, mohli bychom říci čistě moderním fenoménem, je odkládání plodnosti do vyššího věku jak u žen, tak u mužů [Rabušic, 2007], což v mnoha ohledech mění podmínky „výkonu rodiny“. Jak upozorňují Rossi a Rossi [1990], zatímco relativně hodně pozornosti bylo věnováno rozdílům v dopadech časování reprodukce na rané fáze životní dráhy, tj. na kariéru a adaptaci na rodičovství u mladých žen, podstatně méně pozornosti bylo věnováno efektům rozdílného časování plodnosti z dlouhodobého hlediska. Aby tato bílá místa zaplnili, nabízejí k prostudování dva relativně jednoduché modelové případy. Uvažujme, říkají Rossiovi, o prvním modelu tzv. rané plodnosti, kdy matka má své první dítě ve 20 letech s 22letým otcem. Druhý případ odložené plodnosti pak vychází ze situace, kdy matka má při narození svého prvního dítěte již 35 a otec 40 let. Pro zjednodušení autoři dále předpokládají, že se tyto tendence k rané vs. odložené plodnosti „dělí“, tj. opakují v následných generacích. Ve výsledku pak nabízí dva odlišné modely třígenerační rodiny, jak to ilustruje tabulka č. 1.

Rozdíly mezi oběma modely nejsou pouze v čistě chronologické věkové soulednosti, ale díky poměrně striktním věkovým podmínkám různých událostí životní dráhy [srov. Vidovićová, 2008] má každý z těchto modelů jiné charakteristiky. Zatímco v prvním scénáři se jako nejproblematictější jeví raná dospělost, kdy náklady na dítě nejsou doprovázeny adekvátní úrovní příjmu rodičů, je toto riziko vyváženo relativní příjmovou jistotou rodičů

Tabulka č. 1. Věkové modely třígenerační rodiny pro rané a odložené rodičovství

Raná reprodukce (matka ve věku 20 let, otec 22 let)								
Otec	22	32	42	52	62	72	82	92
Matka	20	30	40	50	60	70	80	90
Dítě	0	10	20	30	40	50	60	70
Vnuk			0	10	20	30	40	50
Odložená reprodukce (matka ve věku 30 let, otec 40 let)								
Otec	40	50	60	70	80	90		
Matka	35	45	55	65	75	85		
Dítě	0	10	20	30	40	50		
Vnuk					5	15		

Zdroj: Rossi, Rossi [1990: 139].

v době, kdy jejich děti zahajují středoškolské vzdělání, případně zakládají vlastní rodinu.⁸ Stejně výhodné se zdá být, že v době, kdy rodiče mají 70 let, jsou na příjmovém vrcholu naopak jejich děti, které jim mohou vrátit potřebnou podporu, protože ani jejich vlastní děti v tomto období již nejsou na svých rodičích závislé.

Takto pojmávaný profil životní dráhy se ale významně liší pro páry s odloženou reprodukcí. Pozdější plodnost může být výhodnější pro budování zaměstnanecké kariéry a zvyšuje pravděpodobnost, že ženy budou mít práci, do které se mohou vrátit poté, co věnují určitý čas výchově dítěte. Je také pravděpodobnější, pokračují autoři, že tyto „pozdní“ děti se narodí páru, který je již stabilnější ve svém manželství i kariéře. Určitou komplikaci lze však očekávat ve chvíli, kdy jsou titi rodiče pozdními šedesátníky, resp. sedmdesátníky, a jejich příjem již znamenal výraznou redukci odchodem do starobního důchodu. Jejich děti mají teprve dvacet či třicet let a od vrcholu kariéry a finanční jistoty je dělí ještě přibližně jedna dekáda. Tyto děti jsou poté jako čtyřicátníci vystaveni zvýšenému riziku dvojité zátěže péče o závislé děti i křehké rodiče, resp. častěji o ovdovělou matku. Potřeba poskytování péče a podpory v čase přitom ještě dále stoupá. V modelu odložené plodnosti s každým rokem roste pravděpodobnost nutnosti péče či alespoň výpomoci prarodičům, zatímco možnost (či pravděpodobnost) jejich intenzivní péče o vnoučata klesá.

Tyto zjednodušené modely nemají sloužit jako základ pro jakékoliv normativní soudy o výhodnosti či větší kvalitě jednoho nebo druhého typu časování. Pro účely tohoto textu pouze kvitujeme jejich ilustrativnost při hodnocení dlouhodobých dopadů vzájemného vlivu takových rozhodnutí, jako je časování plodnosti na jedné straně, a strukturálně podmíněných rysů, jako jsou relativní disponibilní ekonomické zdroje a dynamika poskytování a příjmu péče v závislosti na fázi životního cyklu na straně druhé. Jeden z momentů, zvýrazněných ve stále častějším modelu odložené reprodukce

[Rabušic, 2007], je riziko nedostatečné finanční podpory ve vlastním stáří od dětí, které ještě nedosáhly dostatečně pevného kariérního postavení. Nelze přehlédnout, že v této logice rezonuje předpoklad existence mezigeneračních finančních toků, které mění směr v závislosti na potřebě dané generace. V již výše citovaném výzkumu Kučarové [2002] o alespoň občasné peněžní výpomoci rodinám svých dětí hovoří 56 % seniorských respondentů a o tom, že by děti recipročně vypomáhaly jim samotným, hovoří 48 % dotázaných v případě běžných výdajů a 28 % v případě potřeby větší finanční podpory. Možné odpovědi na rizika porušení této mezigenerační výměny jsou v podstatě dvě: buď akumulace vlastního kapitálu v takové míře, aby byl senior i ve svém stáří na svých, zatím ještě nezajištěných (neboť příliš mladých) dětech, nezávislý, anebo spoléhání se na sociální stát. Nemusíme nijak zvlášť rozebírat, že obě varianty mají v současné době ekonomické nestability své zásadní problémy. Přesto se, zjednodušeně řečeno, s individualizací rizik v zajištění penzí může jevit vyšší počet dětí jako určitá, znovuobjevená pojistka zajištění ve stáří či dobrá alternativa sociálního státu.⁹ Tato tradiční díkce, odrážející se i v modelu prezentovaném Rossiovými [1990], se relativně nedávno, ovšem s o to větší razancí, vrací do formulace ideových základů zejména penzijních politik. Jedná se také o další zajímavý příklad vzájemného prolínání rodinné politiky s politikou jindy řešenou zcela samostatně, v tomto případě politikou důchodovou i obecně sociální. Oproti svému předchozímu přesvědčení v tomto smyslu nově argumentuje například i Potůček [2010, srov. citaci z roku 2005 uvedenou výše; viz též Kučera, 2009; srov. Mlčoch, 2014].

Na druhou stranu spoléhání se „na stará kolena“ na děti má přichůť mýtů o tradiční soudržné rodině, která údajně byla, snad až do úspěšného zavedení Bismarkovské dělnické penze koncem 19. století, hlavním poskytovatelem ekonomické, ale např. i bytové výpomoci svým seniorům. Podloženost těchto mýtů je ale již delší dobou předmě-

tem kritického zkoumání. Například Thompson [1994] podává silné, studiem historických pramenů podložené argumenty, že péče o seniory byla již minimálně od 17. století ve viktoriánské Anglii velkým dílem starostí komunity. I když byla povinnost potomků vůči rodičům svým způsobem zakotvena v platné legislativě, její vymáhání u soudu nebylo častou praxí a několik znamenavých kauz navíc ukazuje, že v nich senioři nebyli příliš úspěšní. Navíc tato povinnost se vztahovala pouze na děti, nikoliv širší příbuzenstvo, což také znamenalo, že povinnost dcery vůči rodičům zanikala jejím vstupem do manželství a její manžel od ní také plnění těchto povinností neočekával. Thompson svoji kritiku staví například na rozboru hojně citovaného, ovšem z kontextu vytrženého úryvku z „Poor Law Act“ z roku 1601, kde se uvádí, že „otec a děd, matka a babička a dítě každého chudého, starého, slepého, chromého nebo nemohoucího, nebo jiné osoby, která není schopna práce pro nedostatek zdatnosti, musí z vlastních prostředků odlehčit a vyživovat každou takto chudou osobu...“ [cit. dle Thompson, 1994: 197]. Autor upozorňuje, že tento zákon byl anglickými soudy interpretován ne jako právo zchudlých rodičů na asistenci od dětí, ale jako právo na kolektivní pomoc. Již kolem roku 1840 byli senioři pravidelně podporováni z místních daní a podle Thompsona se této formě pomoci, která měla při relativním srovnání ve své době vyšší váhu, než má dnešní důchodová dávka, dostávalo dvěma ze tří žen starších 70 let a polovinou stejně starých mužů [ibid.: 202]. Také Beck a Beck-Gernsheim [2002] odmítají idealizované obrázky rozšířené pečující rodiny a kriticky nereflektovaná přesvědčení o vysoké hodnotě starších v těchto strukturách a upozorňují, že silná sociální koheze, později opěvovaná jako příklad lásky, obvykle vyplývala z čistého vědomí vzájemné závislosti.¹⁰

Je tedy otázkou, zda znovu se objevující důraz na děti a rodinu jako „pojistku ve stáří“ nejsou pouze časově a kulturně specifickou, mohli bychom říci rétorickou, odpovědí na percipovaná rizika v dané společnosti. Přetrvávající silná mezigenerační podpora, jak ji vidíme například ve středozemních státech, může být jistým prototypním řešením angažovaným v případě ekonomické „nouze“ či (z ní plynoucí) omezené dostupnosti služeb. V kontrastu k novým společenským rizikům, jak o nich mluví například Beck [2004], se může mezigeneračně provázaný lidský kapitál ukotvený v rodině jevit jako nejlepší investice s velkou návratností. Relevance takových řešení však může být ve společnosti vnímána právě a jen po dobu zvýšené citlivosti vůči těmto novým či znovu se objevujícím rizikům. O uzavírání se do rodiny před nebezpečím veřejného světa mluvil např. Možný [1999] v dnes již klasickém eseji „Proč tak snadno?“. I když se „veřejný nepřítel“ změnil, intimizace, jako určitý extrémní projev individualizace, jako (post-)moderní forma ochrany zůstává.¹¹ Nesmíme přitom ale

ztrácet ze zřetele jistý paradox, že rodina sice vykazuje tendenci se uzavírat na ochranu před některými novými riziky, ale řadu z nich produkuje právě svojí (post-)moderní nestabilitou.

To nás přivádí k druhému okruhu komplexní dynamiky rodinných systémů, a to k otázce rostoucí prevalence nových rodinných uspořádání, jejich dopadu na mezigenerační vztahy v rodině a v důsledku toho i na potřebu rozšíření záběru rodinné politiky jako takové. Stále více lidí, třeba i po různě dlouhou dobu, se nachází v životní situaci, která neodpovídá klasické představě o buržoazním modelu rodiny. Muži i ženy dnes stále častěji žijí ve vztazích, které jsou limitovány v čase či prostoru, v „komunitách na částečný úvazek“. Někteří autoři hovoří o vyjednávaných, prozatímních rodinách, rodinách postmoderních či dokonce post-rodinné rodině [Beck, Beck-Gernsheim, 2002: 130]. Obecným trendem je stále klesající podíl uzavíraných sňatků a zvyšující se podíl partnerství v nesezdaném soužití, ale i domácností s jedním rodičem a domácností jednočlenných. Uzavíraná manželství jsou obětí zvyšujících se měr rozvodovosti, narůstá i počet navazujících nových partnerství, v nichž jsou děti biologickými potomky pouze jednoho z partnerů. Tyto fluidní partnerské vztahy se logicky promítají i do stability vztahů mezigeneračních. Rozpady partnerství mohou vést k narušení vztahů mezi prarodiči a vnuky, ale zároveň přispívají i k objevení se vztahů nových, získaných novým partnerstvím jednoho nebo i obou rodičů. Hovoříme pak o nepokrevním nebo „adoptivním“ či „nevlastním“ prarodičovství. Dnes není nikterak extrémním případem, že dítě má místo dříve obvyklých dvou babiček, případně přeživších jednoho či dvou dědečků, dohromady prarodičů šest až osm, případně, že má jiné babičky a dědečky než jeho sourozenci. Všechny tyto vlivy mohou ovlivňovat intenzitu a kvalitu mezigeneračních vztahů, stejně jako disponibilitu instrumentální pomoci či různých forem péče. Jedním z nových témat, která tak budou pravděpodobně získávat na důležitosti, jsou například práva prarodičů na styk s vnoučaty po rozvodu rodičů.¹²

Druhá demografická tranzice a obecně změny demografického režimu naší společnosti ovlivnily i prarodičovské role, do kterých se řada lidí dostává v pozdějších životních fázích. První vnouče v šedesáti či sedmdesáti letech již přestává být výjimkou, a přesto si je díky snižování mortality a morbiditativy užívá dnešní senior po delší dobu a v lepším zdraví než předchozí generace. Někteří autoři konstatují, že lidé mohou být prarodiči i polovinu svého života, jiní dodávají, že délka prarodičovské role se co do délky svého trvání přibližně rovná délce trvání vztahu od uzavření manželství do sňatku posledního dítěte [Rosenmayr, 1968]. Zhruba jedna třetina prarodičů bude mít zkušenost pra-prarodičovství a bude součástí čtyřgeneračních rodin [Szinovacz, 1998]. V důsledku těchto změn pak přiroze-

ně roste i význam pozice prarodiče v rodině [Grandparenthood..., 2003]. Nelze také opomenout, že prarodičovství je zároveň silně genderově podmíněnou zkušeností. I když již současná generace vnuků má díky snižující se nadúmrtosti mužů velkou šanci, že bude mít vztah s přinejmenším jedním dědečkem, který se těší relativně dobrému zdraví, je prarodičovství stále ještě tradičně pojímáno především jako ženská doména. I z historického hlediska ženy bývaly bez ohledu na pracovní zapojení více vázané na rodinu a souběžný výkon pečovatelských funkcí než muži. Navíc ženy stále odcházejí do důchodu v mladším věku než muži, což dává babičkám větší příležitost k investicím do vztahů s vnoučaty. Podle některých výzkumů je také pro ženy změna role z matky na babičku významnější co do změny jejich životních vzorců než obdobná tranzice pro muže [Grandparenthood..., 2003]. Lze ale předpokládat, že i význam dědečkovství poroste s tím, jak postupně dochází k redefinici postavení mužů a mužských rolí ve společnosti obecně. Průsečíkem rodinných a genderových politik tak opět hraje významnou roli i pro starší generaci v rodině. Dalšími z nepřehlédnutelných a často opakujících se závěrů řady výzkumů jsou také zjištění poukazující na horší zdravotní stav prarodičů, zejména tam, kde jsou jako pečovatelé vystaveni zvýšené zátěži a tudíž vyššímu riziku stresu a stresem podmíněných somatických obtíží [Minkler, Fuller-Thompson, 1999; Lundstrom, 2001]. Rodinné role jsou v tomto smyslu přímo závislé na výkonu a efektech politik zdravotních, a přeneseně i sociálních, tedy na jejich schopnostech poskytovat účinnou a adekvátní podporu pečovatelské roli seniorů [srov. Jeřábek, 2009].

Jako při každé úvaze o seniorech, tak i zde, v kontextu jejich prarodičovské role v rodině a odvozených důsledků pro komplexitu nové rodinné politiky, považujeme za nezbytné připomenout heterogenitu diskutované populace. Bengston [1985] například identifikuje pět dimenzí sociální diferenciace, které reflektují rozdíly ve výkonu prarodičovství: 1) v průběhu historického času; 2) mezi muži a ženami; 3) mezi mladšími a staršími jedinci; 4) mezi etnickými a subkulturními skupinami; a konečně 5) ale i mezi jedinci, kteří jsou v podobné sociální situaci.¹³ Je pravděpodobné, že podle těchto linií sociální diferenciace se budou adekvátně lišit požadavky, které jsou na rodinné a související politiky ze strany různých generací kladeny. Opět tu můžeme odkázat k metodě mainstreamingu, která se ukazuje jako efektivní nástroj identifikace těchto rozdílných, a někdy až protichůdných nároků. Lze však předpokládat, že ve chvíli, kdy jsou tyto nároky identifikovány, je podstatně snazší ošetřit je adekvátními politickými opatřeními, která budou odrážet nejen krátkodobé cíle, ale i dlouhodobou strategii směřující k ochraně autonomie a synergie rodinného systému.

V předchozích odstavcích jsme využívali určité zjednodušující zkratky, že senioři v rodině jsou totéž jako prarodiče, i když

jsme zároveň upozornili, že i bezdětný seniorský pár tvoří určitý typ rodiny a vzhledem k narůstající frekvenci takového typu soužití v důsledku stárnutí populace a narůstajícího podílu bezdětných je třeba do budoucna rozšířit pohled na rodinu i o tento úhel. Přesto se lze domnívat, že senioři typu „prarodiče“ budou i nadále v rodině představovat většinou model. Spolu s Glaser et al. [2010: 42] můžeme shrnout, že „všechny politiky směřující k well-being rodin ovlivní roli prarodičů v rodině“. Některé tak činí nepřímo, jako je to v případě dostupnosti a štedrosti státem poskytované podpory rodičům, která determinuje potřebu neformální péče o děti. Podobně jako v případě péče poskytované seniorům [viz např. Costa-Font, 2010] se i zde můžeme ptát, zda tzv. prarodičská opatření podporují, anebo naopak vytlačují péči prarodičovskou [Hagestad, 2006].

V jiných případech se sami prarodiče mohou stát bezprostředním subjektem rodinné politiky. Budťo mohou být státem percipováni vedle rodičů jako další z možných beneficentů přijímaných opatření, anebo jsou sami primárními pečovateli o děti s veškerými nároky na rodičovskou dovolenou, rodičovské dávky nebo pracovní volno z důvodu poskytování péče o dítě. V zemích, které umožňují přímý nákup péče o děti, jako je např. Finsko a Norsko, mají rodiče flexibilní možnost volby mezi formální a neformální péčí, a proto mohou „nákup“ péče uplatnit i u prarodičů. Tam, kde se prarodiče stávají primárními pečovateli, jako to bývá u mladistvých rodičů, rodičů těžce nemocných nebo postižených, zemřelých, uvězněných nebo rodičů zneužívajících návykové látky, je úloha nastavení rodinné politiky z pohledu prarodiče samozřejmě zcela zásadní.¹⁴ Glaser et al. [2010] dále v přehledu rodinných politik deseti evropských zemí konstatují, že mezi jednotlivými státy (a typy států sociálních) existují velké rozdíly v jejich nastavení, což přispívá k různým rolím, jaké prarodiče hrají v těchto zemích s ohledem na různé kultury a institucionální kontexty. I když tedy existují určité evropské vzory, je nutné brát v úvahu i specifický kontext české společnosti.

Shrnutí

Cílem tohoto přehledu možných nových směrů uvažování o rodinné politice bylo především připomenout, že rodina je komplexní, vícegenerační systém, který vyžaduje multidimenzionální přístupy a řešení. V neposlední řadě si tento text kladl za cíl též zvýšit vnímavost vůči dalším z nových, oproti dřívějšímu častěji se objevujícím formám rodiny, a to rodinám seniorským. Jejich narůstající podíl v naší společnosti je dostatečně legitimním důvodem pro to, aby jejich existence, potřeby a přínos pro společnost i její členy byly v oficiálních politikách, ideových dokumentech i konkrétních opatřeních zřetelně rozpoznány. Starší manželský pár, stejně jako jednočlennou seniorskou domácnost, která participuje na

určité, byť třeba prostorově vzdálené rodinné síti, je nutné považovat za rodinu. Ve svých potřebách se totiž od mladé nukleární rodiny nikterak zásadně neliší. I taková seniorská rodina musí balancovat různé potřeby a zájmy vyplývající z pracovního zapojení, potřeby individuální seberealizace a péče o děti, vnuky, vlastní rodiče i o sebe navzájem. Ovšem dosud vidáme obrázky šťastné seniorské rodiny spíše jako reklamu na životní pojištění a vysokónákladové chráněné bydlení než jako subjekt veřejného zájmu rodinné politiky.

V tomto textu jsme se snažili upozornit i na fakt, že existuje řada politik, které zdánlivě s rodinnou politikou nesouvisí, ale z pohledu prarodičů mají na fungování rodiny významný vliv. Kromě dříve diskutovaných to mohou být, mimo jiných, i politiky a opatření v oblasti péče o zdraví, migrace, bydlení a dopravy. Dále jsme se pokusili nastínit několik problémů, které identifikujeme v současném nastavení rodinné politiky jako politiky pro mladé rodiny s dětmi. Argumentovali jsme, že zvyšující se podíl seniorů v populaci a jejich prodlužující se dlouhověkost na jedné straně a významné společenské změny ovlivňující (post-)moderní rodinu na straně druhé vytváří potřebu komplexní definice rodinné politiky jako politiky „přátelské každému věku“. Samotná redefinice je ovšem pouze začátkem, který je nutno „přeložit“ do konkrétních opatření sahajících daleko za hranice tradičně definované rodinné politiky. Jedná se o opatření, která budou respektovat a podporovat rodinu jako komplexní, autonomní a multifunkční systém. Domníváme se, že pokud nedojde k potřebné změně kursu, kterým se rodinná politika ubírá, bude tato nakonec stejně vynucena akutními problémy a potřebami stárnoucí společnosti, kterým budeme čelit v budoucnosti. Jejich sance bude ale s velkou pravděpodobností představovat podstatně vyšší náklady pro veřejné rozpočty než včasné přeorientování této rodinné lodi, na které plujeme všichni společně.

- 1 Práce na tomto textu byla podpořena grantem GA ČR 13-34958S „Přetížena role: prarodiče v době aktivního stárnutí“.
- 2 Podrobněji viz např. „Multigenerational Transmission Process“ [On-line] Bowen Centre. Washington, D.C. [Cit. 19.1.2011] Dostupné z: <http://www.thebowencenter.org/pages/conceptmtp.html>.
- 3 Výzkum Manželství, práce a rodina 2005 (N = 2546).
- 4 Zbýlých 5 % tvořily odpovědi „neví, nerozhodnut/a“. Nejen v akademické sféře se vedou relativně vášnivé debaty o tom, zda lidé nemají děti, protože je mít nechtějí, nebo je nechtějí, protože si je nemohou dovolit z ekonomických důvodů. Konsensus obou táborů zatím nebyl dosažen. Pro hlavní argumenty v této diskusi viz Rabušic [1997; 2001] a Rychtaříková [1996].
- 5 Poskytovaná pomoc je samozřejmě důležitým kritériem kvality a intenzity mezigeneračních vztahů, ale to nevylučuje existenci konfliktu, jehož osou může být právě samotný fakt poskytování pomoci a závislosti jedné ze zúčastněných stran na ní.
- 6 Máme osobní zkušenost z Chorvatska, kde, zejména v menších městech, jsou v dopoledních hodinách ulice doslova plné starších žen - mladých i starších důchodkyň s kočárky. Pro řadu z nich je nutnost péče o vnoučata první deklarovanou moti-

vací pro odchod do starobního důchodu. Podle některých autorů se ale jedná o projev věkové diskriminace, kde je hodnota kariéry mladší ženy více cenná než hodnota kariéry starších žen, které opouští placená zaměstnání a přijímají sociálně méně hodnocené role pečovatelek.

- 7 Madridský mezinárodní akční plán pro problematiku stárnutí z roku 2002 viz: <http://www.mpsv.cz/files/clanky/1205/madrid.pdf> a Národní plány viz: <http://www.mpsv.cz/cs/1055>.
- 8 Je ovšem otázkou, zda tento raný „handicap“ skutečně neovlivňuje finanční zajištění i v pozdějších fázích životní dráhy, jak na to obecně u žen s nespokojitou pracovní historií „penalizovaných“ nižšími starobními důchody poukázala např. Ginn [2003]. To by totiž znamenalo významnou výtku vůči předpokládaným výhodám rané plodnosti. Tuto poznámku však uvádíme pouze na okraj, protože není pro hlavní argument modelu Rossiových tak podstatná.
- 9 Téma se objevuje i v komentářích populárních magazínů, např. Frýbort, L. 2013. „Varovný vývin demografické křivky a cípek naděje“ (Zdroj: http://neviditelnypes.lidovky.cz/spolecnost-varovny-vyvin-demograficke-krivky-a-cipek-nadeje-p5c-p-spolecnost.aspx?c=A131103_234153_p_spolecnost_wag;cit=2013-10-10). Přitom zanesení „dětnosti“ do penzijních schémat by v době zvyšující se neplodnosti mohlo být vnímáno i jako diskriminace bezdětných (za tuto poznámku děkujeme kolegyni Petrově Kafkové).
- 10 Podrobněji k této diskusi viz také např. Vidovičová, 2008: 133n. V českém kontextu je podobný model vzájemné závislosti a péče historicky ustanoven jako „výměnek“ [Schusterová, 2011].
- 11 Beck a Beck-Gernsheim [2002] podtrhují, že individualizace v sociálně-vědeckém kontextu je strukturální charakteristikou vysoce diferencovaných společností, jejichž integraci neohrožuje, ale naopak ji spíše umožňuje tím, jak kreativně uvolňuje prostor pro obnovu společnosti v podmínkách radikálních změn. Neuvažujeme tedy o individualizaci/intimizaci a společenské kolektivité založené na etablovaných tradicích jako zápornou a kladným pólu, ale spíše jako o obrazné „houpačce“, jejímž ideálem je opět určité ekvilibrium. Z titulu zájmu našeho textu považujeme za podstatné upozornit, že intimizace v rodině se často pohybuje na hranici uzavírání se kolem onoho nukleárního jádra, kolem veřejného „ideálu“ rodiny, kterým jsou maminka, tatínek a malé děti [Možný, 2002]. Existuje proto riziko, že se uzavře bez prarodičů, jejichž životní styl a hodnoty jdou, v těch lepších případech, paralelně vedle mladé generace, nikoliv s ní společně. To představuje další tlak na vymístění starších lidí z pojmání rodiny. I proto by cílená podpora a rozpoznání vlivu a přínosu starší generace v rodině měla být řízenou agendou neutralizující tyto, pro systém rodiny ohrožující, tendence.
- 12 Detailně se problematikou statusu prarodičů v právním systému obecně zabývá např. Hill [2001], specificky v případech rozvodu rodičů a v případě neschopnosti rodičů poskytovat potřebnou péči, která je následně zastávána prarodiči, pak Bouna a Smith [2005].
- 13 V českém kontextu se proměnami stylu prarodičovství i v kontextu představ o aktivním stárnutí věnovala například Hasmanová Marhánková [2009].
- 14 Můžeme připomenout některé z hojně medializovaných případů, jako je ten tříleté Pavlinky z Lomu u Mostu, která je v péči dědečka-bezdomovce ([## Literatura:](http://zpravy.idnes.cz/devcatku-zbyl-jen-deda-zji-spolu-pri-svickach-ve-vyhorelem-dome-p8o-/domaci.asp?c=A091217_211130_domaci_vel; nebo angažování se prarodičů v tzv. Kuřimské kauze.

</div>
<div data-bbox=)

- Avramov, Dragana; Mašková, Miroslava. 2003. *Active Ageing in Europe*. Population Studies No. 41. Volume 1. Strasbourg: Council of Europe Publishing. ISBN 92-871-5240-3
- Beck, Ulrich. 2004. *Riziková společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství. ISBN 978-80-7419-047-6

- Beck, Ulrich; Beck-Gernsheim, Elisabeth. 2002. *Individualization*. London: Sage. ISBN 978-07-6196-112-3.
- Bengston, Vern. 1985. „Diversity and symbolism in Grandparental Roles.“ Pp. 11-25 in Bengston, Vern; Robertson, Joan. (Eds.)1985. *Grandparenthood*. London: Sage.
- Bouna, Evangelia; Smith, Paul. 2005. „The role of grandparents and the implications of legal issues on granparent - grandchild relationships in European countries.“ [On-line]. *Child Rights Information Network*. [Cit. 2011-22-2]. Dostupné z: http://www.crin.org/docs/resources/treaties/crc.40/GDD_2005_Goldsmiths_College.pdf
- Bowen, Murray. 1992. (1978) *Family Therapy in Clinical Practice*. Northvale, NJ: Jason Aronson. ISBN: 978-0876687611
- Broad, Bob. 2007. *Being a Grandparent: Research Evidence, Key Themes and Policy Recommendations*. Essex: The Grandparents' Association. ISBN: 978-0-9520267-8-5. [On-line]. Dostupné z: <http://www.intergenerational.cswebsites.org/Libraries/Local/67/Docs/Being%20a%20Grandparent%20-%20GP%20Assoc.pdf>
- Connidis, Ingrid. 2009. *Family Ties and Aging*. London: Sage.
- Costa-Font, Joan. Family ties and the crowding out of long-term care insurance. 2010. *Oxford Review of Economic Policy*, 26(4), 691-712.
- Esping-Andersen, Gosta. (Ed.) 1996. *Welfare States in Transition. Social Security in the New Global Economy*. London: Sage.
- Gilbert, Roberta, M. 2006. *The Eight Concepts of Bowen Theory*. Leading System Press. ISBN: 978-0976345510
- Ginn, Jay. 2003. *Gender, pensions and the lifecourse: how pensions need to adapt to changing family forms*. Bristol, U. K.: Policy Press. ISBN 1861343388
- Glaser, Karen; Montserrat, Eloi Ribe; Waginger, Ulrike; Price, Debora; Stuchbury, Rachel; Tinker, Anthea. 2010. *Grandparenting in Europe*. [On-line]. London: Grandparents PLUS. [Cit. 2011-22-2]. Dostupné z: http://www.grandparentsplus.org.uk/publications_files/Grandparenting%20in%20Europe%20Report.pdf.
- Grandparenting in The European Union. 2003. Oxford: Oxford Institute of Ageing.
- Hagestad, Gunhilde, O. 1985. Continuity and connectedness. In V. L. Bengston & J. F. Robertson(Eds.) *Grandparenthood*. Beverly Hills, CA: Sage Publications, pp. 31-48.
- Hagestad, Gunhilde, O. 2006. Transfers between grandparents and grandchildren. [On-line]. *Zeitschrift für Familienforschung*, 18. Jahrg., Heft 3/2006, S. 315-332 [Cit. 2011-22-2]. Dostupné z: <http://www.zeitschrift-fuer-familienforschung.de/pdf/2006-3-hagestad.pdf>
- Hakim, Catrin. 2002. „Lifestyle preferences as determinants of women's differentiated labor market careers.“ *Work and Occupations* 29 (4): 428 - 459.
- Hasmanová Marhánková, Jaroslava. 2009. „Proměny prarodičovství v kontextu představ aktivního státnutí.“ Pp. 11-26 In Sociologica-andragogica 2009. *Problémy ohrožených skupin, mezigenerační vztahy*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Havliková, Jana. 2007. „Věk v sociologické teorii: Perspektiva životního běhu.“ *Sociální studia* 1-2(2007): 179-200.
- Jeřábek, Hynek et al. 2005. *Rodinná péče o staré lidi*. [On-line]. CESES FSV UK. [Cit. 2011-22-2]. Dostupné z: http://ceses.cuni.cz/CESES-20-version1-sesit05_11_jerabek.pdf
- Jeřábek, Hynek a kol. 2013. *Mezigenerační solidarita v péči o seniory*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Jeřábek, Hynek. 2009. „Rodinná péče o seniory jako 'práce z lásky': nové argumenty“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 45(2): 243-265.
- Jirková, Kateřina. 2009. „Koncepte rodinné politiky a opatření iniciovaná Ministerstvem práce a sociálních věcí ČR.“ *Demografie* 51: 280-286.
- Kučera, Milan. 2009. „Pronatalitní populační politika už nestáčí - nutností se stala komplexní rodinná politika.“ *Demografie* 51: 274-279.
- Kuchařová, Věra. 2002. *Život ve stáří. Zpráva o výsledcích empirického šetření*. Praha: SOCIOKLUB, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Lundstrom, Francesca. 2001. *Grandparenthood in Modern Ireland*. Dublin: Age Action Ireland
- Matoušek, Oldřich. 1993. *Rodina jako instituce a vzťahová síť*. Praha: Sociologické nakladatelství. ISBN 80-901424-7-8.
- Mlčoch, Lubomír. Rodina jako priorita: sociálně soudržná, ekonomicky konkurenceschopná. *FÓRUM sociální politiky*. 2010, roč. 4, č. 2, s. 2-8. ISSN 1802-5854.
- Mlčoch, Lubomír. *Ekonomie rodiny v proměnách času, institucí a hodnot*. Praha: Karolinum. 2014. ISBN 978-80-246-2323-8
- Minkler, Meredith; Fuller-Thompson, Esme. 1999. „The health of grandparents raising grandchildren: Results of a national study.“ *American Journal of Public Health*. 89(9): 1384-1389.
- Možný, Ivo. 1999. *Proč tak snadno?* Praha: Sociologické nakladatelství. ISBN 80-85850-80-X
- Možný, Ivo. 2002. *Česká společnost. Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života*. Praha: Portál. ISBN:80-7178-624-1
- Nešporová, Olga; Svobodová, Kamila; Vidovičová, Lucie. 2008. *Zajištění potřeb seniorů s důrazem na roli nestátního sektoru*. Praha: VÚPSV, v. v. i. ISBN 978-80-87007-96-9.
- Ney, Steven. 2004. The Institutional Context of Active Ageing Policy in Europe (WP1). Synthesis Report. [On-line]. ICCR - International. [cit. 2011-23-2]. Dostupné z <http://www.iccr-international.org/activage/docs/activage-wp1-synthesis.pdf>.
- Pekařová, Lidmila. 2006. *Jak žít a nezbláznit se: Psychologie dítěte od školního věku do dospělosti*. Olomouc: Poznání. ISBN 80-86606-49-X
- Petrová Kafková, Marcela. 2014. „Péče o vnučata v současnosti: evidence na základě dat SHARE 2010.“ *Forum sociální politiky*. 2014, roč. 8, č. 3 s. 9-14. ISSN 1802-5854
- Potůček, Martin. 2005. „Účinná rodinná politika v měnícím se světě“. *Prispevek přednesený na konferenci Rodina a rodičovství na prahu 21. století - Podoba a proměny rodiny, partnerství a rodičovství v současné společnosti jako výzva pro politickou praxi*. Praha, 10.-11.11. 2005. [On-line]. Dostupné z: http://www.martinpotucek.cz/index.php?option=com_rubberdoc&view=doc&id=269&format=raw&Itemid=64&lang=cs
- Potůček, Martin. 2010. „Děti, staří, důchody.“ [On-line]. Blog.aktualne.cz Dostupné z: <http://blog.aktualne.centrum.cz/blogy/martin-potucek.php?itemid=10114>
- Rabušic, Ladislav. 1997. „Polemicky k současným změnám charakteru reprodukce v ČR (sociologická perspektiva v demografii).“ *Demografie*. 39: 114-119. ISSN 0011-8265.
- Rabušic, Ladislav. 2001. *Kde ty všechny děti jsou?* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Rabušic, Ladislav. 2007. „Několik poznámek k české rodinné politice.“ *Demografie: Revue pro výzkum populačního vývoje*. Praha: Pedo 49 (2007):262-272. ISSN 0011-8265
- Ringen, Stein. 1997. *Citizens, Families, and Reform*. Oxford: Clarendon Press.
- Rosenmayr, Leopold. 1968. „Family Relations of the Elderly.“ *Journal of Marriage and the Family*. 30(4): 672-680.
- Rossi, Alice. Rossi, Peter. 1990. *Of human bonding: Parent-Child Relations Across the Life Course*. New York: Walter de Gruyter.
- Rychtaříková, Jitka. 1996. „Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace.“ *Demografie* 2:77-89.
- Schusterová, Magda. 2011. „Reservatum rusticum neboli výměnek v českém právním řádu.“ Pp. 148-157 in Vojáček, Ladislav, Tauchen, Jaromír, Karel Schelle (eds.) *Proměny soukromého práva*. Brno: Masarykova Univerzita.
- Szinovacz, Maxmiliane. 1998. *Handbook of grandparenthood*. Westport, Conn.: Greenwood Press. ISBN 0313298866
- Szinovacz, Maxmiliane. 1998a. „Grandparents Today: A Demographic Profile“. *The Gerontologist* 38(1): 37-52.
- Thompson, David. 1994. „The Welfare of the Elderly in the Past. A Family or Community Responsibility?“ Pp. 194 - 217 in Pelling, Margaret, Smith, Richard. (Eds.) 1994. *Life, Death, and the Elderly. Historical Perspectives*. London: Routledge. ISBN 978-0415113555.
- Vidovičová, Lucie. 2005. „To be active or not to be active, that is the question: the preference model of activity in advanced age“ *Ageing international, Piscataway*: Transaction Periodicals Consortium Rutgers University, 30, 4, od s. 343-362, 19 s. ISSN 0163-5158.
- Vidovičová, Lucie. 2006. „Podléhá česká veřejnost panice z demografie?“ Pp. 82 - 95 in Kocourkova, Jiřina; Rabušic, Ladislav (Eds.) 2006. *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?* Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra demografie a geodemografie. ISBN 80-86561-93-3.
- Vidovičová, Lucie. 2008. *Státnutí, věk a diskriminace - nové souvislosti*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-210-4627-6.
- Vidovičová, Lucie. 2013. „Představy o starobním důchodu a jeho časování - vliv legislativy, práce a rodiny“. *Forum sociální politiky* 7(2): 2- 9
- Vidovičová, Lucie; Gregorová, Eva. 2007. *Mainstreaming věku jako strategie managementu populací se stárnoucí demografickou strukturou*. Praha, Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v.v.i. ISBN 978-80-87007-57-0.
- Vidovičová, Lucie; Rabušic, Ladislav. 2003. *Senioři a sociální opatření v oblasti státnutí v pohledu české veřejnosti. Zpráva z empirického výzkumu*. Praha, Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.

Autorka působí ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí, v. v. i.

V malajsijském Kuala Lumpur se konal „Global Trade and Development Week 2014“, na němž se představitel ILO José Manuel Salazar-Xirinachs vyjádřil mj. k současné úloze podniků v oblasti vzdělávání a odborného výcviku. Tato oblast musí být řešena jinak než před 20 či 30 lety, protože probíhající přesun z průmyslové na informačně znalostní ekonomiku vede ke změnám ve způsobu života, práce i vzdělávání. Vyžadují nový způsob myšlení a práce i pracovní nástroje založené na nových informačních a komunikačních technologiích. Nesoulad mezi poptávanými a nabízenými znalostmi a dovednostmi na trhu práce je způsobován i neschopností vzdělávacího systému přizpůsobit se nové realitě. Jeho řešení je záležitostí také soukromého sektoru. Podniky by neměly jen čekat, až vzdělávací systém dodá absolventy se správnými znalostmi a dovednostmi, nebo shánět vhodné kandidáty v zahraničí. Měly by se zaměřit na svou pracovní sílu a aktivně se angažovat v oblasti vzdělávání s cílem propojit vzdělávání se znalostmi a dovednostmi potřebnými pro zaměstnání a pokusit se kombinovat formální vzdělávání a odborný výcvik s možností přípravy na konkrétní pracovní místa. ILO vypracovala politiku zaměřenou na přechod ze školy do práce, na modernizaci institucí zajišťujících odborný výcvik a předvídání požadovaných znalostí a dovedností. Připravilo také nástroj Skills for Trade and Economic Diversification (STED) určený k poskytování strategické podpory růstu a vzniku pracovních příležitostí v sektorech, které mají potenciál zvýšit export či příspěvek k diverzifikaci ekonomiky.

Zdroj: ILO